

Scientific article
IRSTI 21.91.

<https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-127-138>

THE CONTRIBUTION OF THE ISHAN SCHOOL TO THE DEVELOPMENT OF ISLAM IN KAZAKHSTAN: THE EXAMPLE OF APPAQ ISHAN SEYITAKHMETOV

✉ ^aMavlyuda SMANOVA , ^aMukhan ISAKHAN , ^aSaiydkutub SMANOV

^a Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

✉ mavludasmanova1961@gmail.com

Abstract. This research examines the spiritual leadership and religious contributions of Appaq Ishan Seitakhmetov, with special attention to the mosque-madrassa complex which he founded in Shayan village, Baidibek District, Turkistan Region. It provides a study of the institutional, historical, and cultural context of this institute and the unique education program implemented inside it. Read an account of Appaq Ishan Seitakhmetov (with a biography), showing how he promoted Sufi teachings in the area of Turkistan, became a respected spiritual leader among local communities, and developed into a highly influential religious leader, backed up by archival materials. The study also aims to examine the historical construction of the Shayan mosque-madrassa complex, examining the religious functions fulfilled by the educational institution and assessing its influence within the region and state. The present-day preservation of this historical-cultural monument has also been discussed. This study situates the significance and function of Appaq Ishan Seitakhmetov's madrasa within the broader frameworks of Central Asian and Kazakhstani religious scholarship, and examines the distinctive elements of the pedagogical approach employed by the institution. The findings indicate that religious instruction at the Shayan madrasa followed educational paradigms historically prevalent in Central Asia. The research identifies the specific Islamic disciplines that were emphasized. Results indicate that the Shayan madrasa, founded by Appaq Ishan Seitakhmetov, functioned as a religious education campus, historically and culturally important and of significant importance as a site for spiritual leadership. This educational establishment lies at the core of Kazakhstan's Islamic heritage being clearly demonstrated.

Keywords: ishan, mosque, madrasa, saint, sufism, islam, religion, education.

For citation:

Smanova, D., Isakhan, M., & Smanov, S (2026). The Contribution of the Ishan School to the Development of Islam in Kazakhstan: the Example of Appaq Ishan Seyitakhmetov. *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*, 156 (3), 127-138, <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-127-138>,

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІНІҢ ДАМУЫНА ИШАНДЫҚ МЕКТЕПТІҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ: АППАҚ ИШАН СЕЙТАХМЕТОВТІҢ МЫСАЛЫНДА

^a Мавлюда СМАНОВА, ^a Мұхан ИСАХАН, ^a Саийдкүтуб СМАНОВ

^a Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

ВКЛАД ИШАНСКОЙ ШКОЛЫ В РАЗВИТИЕ ИСЛАМА В КАЗАХСТАНЕ: НА ПРИМЕРЕ АППАКА ИШАНА СЕЙТАХМЕТОВА

^a Мавлюда СМАНОВА, ^a Мухан ИСАХАН, ^a Саийдкүтуб СМАНОВ

^a Египетский университет исламской культуры «Нұр-Мұбарак», Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Зерттеу барысында Қазақстандағы ишандық мектептің ислам дінінің дамуына қосқан үлестері талқыланады. Оның жарқын мысалы ретінде Қазақстанның оңтүстік өңірінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде маңызды рөл атқарған Шаян мешіт-медресесі негізге алынады. Атап айтар болсақ, аталған діни кешенді тұрғызушы ишандық мектептің өкілі Аппақ ишан Сейтахметовтің дін саласында атқарған қызметіне ғылыми баға беріледі. Мақалада Шаян мешіт-медресесінің маңыздылығын сөз ете отырып, оның негізін салушы Аппақ ишан Сейтахметовтің қысқаша ғұмыры, өскен ортасы, діни білімі мен қайраткерлік қырлары сөз болады. Өз заманында Аппақ ишан Сейтахметов халық арасында сопылық ілімді насихаттаушы ғана емес, өзінің әулиелік кереметтерімен танылып, көпшілік пір тұтқан дара тұлға еді. Оның әкесі, туған-туысы, өз кіндігінен тараған ұрпақтары да, ислам дінінің өркендеуіне қызмет еткен кісілер болатын. Шаян мешіт-медресесі заман талабына сай тұрғызылған діни кешен саналады. Бұл діни оқу ордасында Қазақстанның түкпір-түкпірінен келген шәкірттер білім алды. Шаян мешіт-медресесі сол кездегі әлеуметтік шарттармен салыстырғанда, өзге діни оқу орындарынан анағұрлым артықшылыққа ие. Діни білім беру жағынан болсын, кешеннің құрылысы жағынан болсын, мешіт-медресенің қаржылық-материалдық базасы жағынан болсын, ондағы діни қасиеттілік (сакральды) жағынан болсын, Шаян мешіт-медресесінің өзге қатарлас оқу орындарынан қарағанда, биік белестерді бағындырған оқу орны еді. Шаян мешіт-медресесі жарты ғасырға жуық жұмыс істеп, XX ғасырдың алғашқы ширегінде Кеңес үкіметі орнап, атеизм саясатының құрбанына айналды. Мемлекет тарапынан күшпен жабылып, оның тұтқасын ұстаған Аппақ ишан Сейтахметов отбасымен бірге қуғын көрді. Бүгінде Шаян мешіт-медресесі ғимараты өткен күннің белгісі ретінде тарихи музейге айналып отыр.

Аннотация. В данной статье раскрываются религиозно-общественные аспекты деятельности Аппака ишана Сейтахметова, а также проводится исследование историко-культурного значения построенного им мечетно-медресейного комплекса в селе Шаян Байдибекского района Туркестанской области и системы религиозного образования, действовавшей в нем. В исследовании на основе конкретных источников рассматривается биография Аппака ишана Сейтахметова, его деятельность по распространению суфийского пути в Туркестанском крае, признание его среди народа в качестве святого, а также факторы, способствовавшие становлению его как крупного религиозного деятеля. Наряду с этим анализируется история возведения Шаянской мечети-медресе, ее религиозные функции, степень влияния на региональном и общенациональном уровнях. Отдельное внимание уделяется современному состоянию данного историко-культурного памятника. В контексте Центральной Азии и территории Казахстана рассматриваются место и роль медресе, основанного Аппаком ишаном Сейтахметовым, а также анализируются особенности системы образования, действовавшей в данном религиозном учебном заведении. Установлено, что религиозное обучение в Шаянском медресе осуществлялось в соответствии с традиционной моделью, сложившейся в Центральной Азии; в статье также подробно рассматривается круг религиозных дисциплин, которым отдавался приоритет. В заключении исследования всесторонне показано, что Шаянское медресе, построенное Аппаком ишаном Сейтахметовым, являлось не только центром религиозного образования, но и имело большое историко-культурное значение, выполняя важную духовно-воспитательную функцию. Определяется его существенная роль в истории ислама на территории Казахстана.

Түйін сөздер: ислам, дін, тасауф, кешен, медресе, ишан, әулие, мақсұм, ілім, мұражай.

Ключевые слова: ишан, мечеть, медресе, святой, суфизм, ислам, религия, образование.

Дәйексөз үшін:

Сманова, М., Исахан, М., Сманов С. (2026). Қазақстандағы ислам дінінің дамуына Ишандық мектептің қосқан үлесі: Аппақ Ишан Сейітахметовтің мысалында. *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*, 156 (3), 127-138, <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-127-138>

Для цитирования:

Сманова, М., Исахан, М., Сманов, С. (2026). Вклад ишанской школы в развитие ислама в Казахстане: на примере Аппака ишана Сейітахметова. *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*, 156 (3), 127-138, <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-127-138>

Кіріспе

XIX ғасыр қазақ халқының басына қара бұлт үйірілген кер заман еді. Себебі, шамамен төрт ғасырға жуық өмір сүрген Қазақ хандығы өзінің тәуелсіздігін сақтап қала алмай, көрші мемлекеттердің бодандығына кіруге мәжбүр болды. Ресей империясы Орталық Азия хандықтарына жаулап алу саясатын белсенді жүргізіп, XIX екінші жартысында Қоқан, Бұқар, Хиуа хандықтары да, тәуелсіздігінен айырылды. Оның ішінде Қоқан хандығы 1876 жылы ресми түрде тарих сахнасынан кетті. Қалған Бұқар әмірлігі мен Хиуа хандығы сюзерен ретінде Ресей империясының ықпалында өмір сүрді. Ресей империясы Орталық Азияны отарлау мақсатында Түркістан губернаторлығын құрды (Исахан, 2025: 132). Ежелден Орталық Азиядағы діни ахуалдың даму динамикасы мұндағы діни оқу ордаларының жағдайына байланысты еді. Сонымен бірге, Мәураннахр билеушілерінің дінге деген қатынасы да, елеулі рөл атқаратын. Ресей империясы аймақты жаулап алған соң, бұрынғы жүйе өзгере бастады. Жергілікті халық діни жағдайдың жақсаруына өздері мүдделі болғанда ғана, діни мәселелер оң реттеліп отырды. Оның жарқын дәлелі – Түркістан губернаторлығына қарасты Шымкент уездінде Аппақ ишан Сейітахметовтің қайраткерлігімен 1882 жылы тұрғызылған Шаян мешіт-медресесі еді.

Шаян мешіт-медресесінің негізін салушы Аппақ ишан Сейітахметов тосыннан ортаға шыққан тұлға емес. Ол қазақ халқының құрамына ертеден сіңіскен Сабылтты қожа әулетінен, нешеме атасынан бері Түркістан өлкесіндегі Сіргелі, Қоңырат, Дулат руларына дін үйретіп келе жатқан ақсүйек әулеттің өкілі еді. Аппақ ишан Сейітахметов сопылық ілім бойынша Нақышбандия тариқатының діни құндылықтарына ден қойған рухани ұстаз болатын. Ол қазақтардың өз алдына діни оқу орнын ашуы – аймақтың діни ахуалын дамытуға һәм діни кадр тапшылығын шешуге оң ықпал ететінін білгендіктен, Шаянда медресе ашуға әрекеттенді. Аппақ ишан Сейітахметов өзінің бұл іс-әрекетін Құдай алдындағы діни қызмет деп қабылдады. Ол ұстанған сопылық ілімнің пәлсәфасы бойынша жүрек көзі ашылған адам дін үшін қал-қадерінше қызмет қылуға тиісті-тін (Aytkozhaquzy, 2021: 67).

Сопылық ілім сонау Құл Қожа Ахмет Ясауи заманынан бермен көшпелі түркі тайпаларының арасына кеңінен тарап, халықтың жүрегінен жол тапты. Сыртқы пішін, қоғамдық қатынас, мемлекеттік басқару секілді шарифат реттейтін салалар емес, негізінен жүрек тазалығымен, рухани тәрбиемен, кемелдену ісіне көңіл бөлетіндіктен, бұл ілім қазақ халқы үшін аса қадірлі еді. Қазақ қоғамында бірталай уақыттан бері қадірлі саналатын осы сопылық жолдың өкілдері XIX ғасырда заманға сай әрекет қылып, діни оқу ордасын ашуға талпынды. Нақтырақ айтар болсақ, Сейіт Қожа әулетінің өкілі Аппақ ишан Сейітахметов Шаянда заманға лайықты зәулім мешіт-медресе тұрғызып, ишандық мектепті құру арқылы өңірде ислам дінінің дамуына мейлінше атсалысты. Бір жағынан алып қарағанда, Шаян мешіт-медресесі дәстүрлі діни дүниетанымға сай құрылды. Яғни, оңтүстік Қазақстан халқы сопылық ілімді қадір тұтатын. Аппақ ишан Сейітахметовтің діни қозғалысы осы мәдениетке сай еді. Халықтың дүниетанымына лайықты бастама болғандықтан, оның Шаян мешіт-медресесін тұрғызу іс-әрекеті көпшілік тарапынан қызу қолдауға ие болды. Кейін коммунистік билік өкілдері өздерінің атеистік саясатына кедергі келтіретін күш ретінде Шаян мешіт-медресесін күшпен жауып, оның діни басшыларын қуғынға ұшыратты (Aytkozhaquzy, 2021: 22).

Кеңес үкіметі 1991 жылы құлап, Қазақстан Республикасы егемендікке қол жеткізді. Іле-шала 1992 жылы діни сенім бостандығына рұқсат берілді. Осы сәтте қазақ халқы төл діни сеніммен қайта қауышып, оны дамытуға мүмкіндік алды. Өткенді жаңғырту барысында қоғам қайраткерлері тарихи жәдігерлерді мемлекет балансына алып, олардың тәлімдік сипаттамасын насихаттауға басымдық бере бастады. Осы тұста, Шаян мешіт-медресесі де, қайта жөндеуден өтіп, мұражай ретінде ел игілігіне қайта ұсынылды. Мұражай ішінен ғылыми зерттеу бөлімі ашылып, аталған діни кешеннің тарихи рөлі туралы зерттеулер жүргізіле бастады.

Тақырып таңдауды дәйектеу

Ишандық мектеп – Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі дәуірде қазақ қоғамындағы діннің тірегіне айналған рухани ошақ еді. Қазақ халқының дүниетанымындағы сопылық құндылықтардың орнығуына осы ишандық мектеп айрықша ықпал етті. Оған көптеген тарихи мысалдар беруге болады. Бұған жарқын дәлел – Аппақ ишан салдырған Шаян мешіті-медресесі еді.

Бүгінгі Түркістан облысы Бәйдібек ауданы Шаянда елді мекенінде орналасқан, XIX ғасырдың аяғына таман Аппақ ишан Сейітахметов салдырған мешіт-медресе өңірдің рухани-мәдени өмірінде ерекше мәнге ие оқу ордасы еді. XIX ғасырдың алғашқы жартысында Сейітахмет ишанның бастамасымен тұрғызыла бастаған бұл діни кешен XIX ғасырдың аяғына таяу Аппақ ишанның кезінде құрылысы аяқталып, пайдалануға берілді. Тарихилығы жағынан болсын, діни тұрғыдан болсын, бұл діни ғимарат елдің өткен өмірінде айырықша мәнге ие. Діни ғимараттың негізін салушы ишандар әулеті халық арасында сакральді сипатқа ие-тін. Неге дегенде, халық үшін «ишан» діни ақиқатты толық таныған лауазым саналады (Исахан, Сатыбалдиева, Нұрбай, 2025: 140). Негізінде, Шаян мешіт-медресесінің құрылысын аяқтаған Аппақ ишан Сейітахметов бала күнінен діни білім алып, рухани ілімнің биігіне көтеріліп, үлкен жетістіктерге жеткен діни тұлға еді. Ол алғашқы діни білімді әкесі Сейітахмет ишаннан алып, өсе-келе Орталық Азияның белді дін ғұламаларынан фиқһ, хадис, ақида, тәпсір т.б. діни ілімдерді үйренді. Ілім саласында зор табыстарға жеткендіктен, Аппақ ишан Сейітахметов діни оқу орнын ашуға талпынды. Мақсаты қазақ жастарын діни іліммен сусындату болатын. Өзі діни ұстаз болғандықтан, Шаян медресесінде дәріскер ретінде шәкірттерге сабақ берді. Сол себепті, ел тарихындағы оның атқарған қызметі айырықша мәнге ие (Койгелдиев, 2008: 11).

Зерттеу мақаласының маңыздылығы ретінде Аппақ ишан Сейітахметовтің діни қайраткерлігін сөз етумен қатар, оның ата-баба жолы сопылық ілімге беріктігі, осы ілімді құр жалаң насихаттап қоймай, оны шарият ілімдерімен қабыстырып, дінді қазақ жастарына жан-жақты үйретуге мән беруі еді. Шаян мешіті-медресесінің осындай әмбебаптығынан болар бұл оқу орнына өнер адамдары да қызығушылық танытып, олар осы медреседе діни білім алды. Шаян мешіті-медресесінің жан-жақтылығынан қауіптенген Кеңес үкіметі оны жаптырып тастауға шешім қабылдады. Себебі, бұл оқу орнының ұстанымы коммунистік идеологияға едәуір қарама-қайшы болатын. Кеңес үкіметінің соңғы дәуірлерінде Шаян мешіті-медресесінің ғимараты тарихи кешен ретінде мемлекет қамқорлығына алынғанымен, оның діни қырын зерттеуге үзілді-кесілді тыйым салынды (Оңтүстік Қазақстан облысы тарихи-мәдени ескерткіштері жинағы, 2015: 25). Қазақстан егемендік алар тұста тарихи ақтаңдақтар мәселесі жиі көтеріліп, осы кезден бастап Шаян мешіті-медресесінің тарихы, оның негізін салушылар хақында ғылыми пікірлердің айтылуына жол ашылды. Шаян мешіті-медресесін құрушы Аппақ ишан Сейітахметовтің қайраткерлік ғұмыры енді-енді зерттелу үстінде. Бұл тақырыпты тереңдете зерттеу үшін қолда бар деректермен қатар мұрағаттық мәліметтерді, ел арасында айтылатын фольклорлық әңгімелерді салыстыра зерттеу аса маңызды.

Зерттеудің мақсат-міндеттері

Мақаламызда ғылыми айналымда жүрген мағлұматтарды негізге ала отырып, алдымызға төмендегідей мақсат міндеттерді қойдық:

- XIX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы діни ахуалдың ерекшеліктерін тарихи негізде ашу;
- Сейітахмет ишан мен Аппақ ишаның дербес діни оқу ордасын ашуға деген талпынысының астарындағы рухани факторларды талдау;
- Аппақ ишан Сейітахметовтың жеке қасиеттері, өскен ортасы, ғұмыры, діни білім, атақ-дәрежесін саралау;
- Шаян мешіт-медресесінің құрылысының тарихы, басталуы, аяқталу кезеңдеріне ғылыми сараптама жасау;
- Шаян мешіт-медресесінің ұлт тарихындағы орны мен рөлін ғылыми бағамдау;
- Шаян мешіті-медресесінің жабылу себептерін тарихи дәуір шарттарымен зерделеу;
- Аппақ ишан Сейітахметов және оның отбасы мүшелерінің Кеңес үкіметі тарапынан қудалану себептеріне көз жүгірту;
- Шаян мешіті-медресесі ғимаратының кейінгі тарихына ғылыми шолу жасау.

Алға қойған мақсат-міндеттерге сай бұл зерттеу мақаласында Шаян мешіт-медресесінің діни-рухани мәнін ашу арқылы бүгінгі діни оқу орындарына аталмыш тарихи оқу орнын үлгі ретінде көрсетіп, қазіргі Қазақстандағы дінтанулық білім беруді дамыту көзделеді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ғылыми көздеген мақсатқа қол жеткізу үшін біріншіден тарихи-хроникалық және индукциялық әдістерге көп жүгіндік. Неге дегенде, Шаян мешіт-медресесі тарих қойнауында жатқан ақтаңдақ саналады. Оны ашу үшін деректерді салыстырып, ерекшеліктерін екіше аса маңызды. Екіншіден, Шаян мешіт-медресесінің құрушысы Аппақ ишан Сейітахметовтың жеке кісілік келбетін ашу үшін интеллектуалдық талдау, құжаттық мәліметтерді жүйелеу әдістеріне мән берілді. Шаян мешіт-медресесі құрылыс ғимаратының ерекшеліктерін ашу үшін кросс-мәдени, архитектурасының мәнін ашу үшін этнографиялық әдістер қолданылды.

Аппақ ишан Сейітахметовтың архивтік құжаттарда кездеспейтін діни қайраткерліктері ел ішінде көп айтылатындықтан, оның ұрпақтарымен әңгімелесіп, сұхбат алу әдістері де іске асырылды. Шаян мешіті-медресесінің қазіргі жай күйін зерделеу үшін фокустық топ құру әдістерін пайдаландық. Шаян мешіті-медресесі ғимаратын тұрғызу бір адамның немесе бір әулет өкілдерінің бастамасы болғанымен, оның аяқталуына қаржылық-материалдық тұрғыда жаппай халық қолдау көрсеткен. Оған көз жеткізу үшін жүйелеу және салыстыру әдістері негізге алынды. Нысананы зерттеу барысында қолданылған ғылыми әдістер Шаян мешіті-медресесі кешенінің тарихи мәнін ашуға үлкен мүмкіндік тудырды (ҚР ОМА Қор 141, тізбе 1, іс 23).

Ишандық мектептің ақиқатын паш етуге осы тақырыпқа тереңірек барған отандық зерттеушілердің ғылыми әдіснамалары мен ой-тұжырымдары кілт бола алады десек қателеспейміз. Себебі, бұл саланың зерттеушілері тек дерекнамалық тұрғыдан ғана тақырыпқа барып қойған жоқ, ишандық мектептің қыр-сырын ашуға мол ізденістер жасады.

Нәтижелері және талқылама

Аппақ ишан Сейітахметов интеллектуалды тарих өлшемімен қарағанда, ол ерекше тұлға болып есептеледі. Оның ерен еңбегінің көрінісі ретінде Шаян мешіті-медресесін негізге алуымызға болады. Бұл хақында отандық ондаған зерттеушілер өз ғылыми тұжырымдарын айтқан. Олардың көпшілігі бұл тақырыпты жанама түрде зерттеген. Арнайы ғылыми зерттеу нысаны ретінде шығыстанушы Ә.Дербісәлі және тарихшы М.Койгелдиевтер бұл тақырыпты зерттеді. Ә.Дербісәлі өз зерттеуінде Шаян мешіті-медресесінің тарихына тоқталса, М.Койгелдиев Аппақ ишан Сейітахметовтың Кеңес үкіметі тарапынан қуғындалу себептерін ашып көрсетті. Бұл екі зерттеушіден бөлек М.Мырзахметов, А.Султанғалиева, Н.Нұртазина, Т.Омарбеков Б.Бисенов, Л.Айтқожақызы т.б. зерттеушілер тақырыпты жанама түрде зерттеді.

Негізінде, Шаян мешітін салуды Аппақ ишанның әкесі Сейдахмет ишан бастаған. Ол XIX ғасырдың орта тұсында мешіт-медресе салуды жоспарлап, халықтан қаражат жинаған. Кейін бұл істі баласы Аппақ ишан жалғастырып, 1882 жылы Шаян мешіт-медресесі ашылған (Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨзР ОМА Қор 2457, тізбе 317). Шаян медресесінің ұлт тарихында маңызды болуының себебі, мұнда осы өңірдің балалары ғана оқыған жоқ. Шаян медресесінде Қарқаралы, Атбасар, Қарағанды, Шу, Талас, Сырдария мен Сарысудан келген қазақ балалары оқыған. Яғни, Шаян мешіт-медресесі аймақтық емес, бүтін ұлтқа ортақ діни орталық болып табылады.

Патша үкіметі құлағанға дейін Қазақстанда исламдық білім беру екі бағытта қалыптасты. Оның біріншісі – ахундар мектебі болса, екіншісі – ишандар мектебі еді (Исахан, Сатыбалдиева, Нұрбай, 2025: 140). Осының ішінде ишандар мектебі Кеңес үкіметі орнағанда атеистік биліктің қыспағымен қатты қуғынға ұшырады (Өскембаев, 2024: 199). Біз қозғап отырған Шаян мешіт-медресесі негізінен ишандар мектебіне жатады.

Шаян мешіт-медресенің іргетасы XIX ғасырдың алғашқы жартысында қаланған. Бірақ, әртүрлі жағдайларға байланысты құрылыс жұмысы көп жылдарға созылған. Ел арасындағы фольклорлық деректерге қарағанда, XIX ғасырдың басында Шаян аймағында өмір сүрген жұртшылық мұсылмандық оқу орнына деген қажеттіліктің бар екенін сезініп, өзара кеңесе келіп, діни құтхана ашуға шешім қабылдайды. Алайда, өзараларында діни жетекші болмағандықтан, Түркістаннан ағайынды Қосым және Құлатай атты діни білімі бар азаматтарды Шаянға алдыртады. Осылайша, Шаян жұртшылығы үме жасап, асарлатып шикі кірпіштен құлшылық жасайтын орын тұрғызады. Шаяннан мешіт-медресе салынғаны жөнінде ақпаратты естіген халық діни білім

алғысы келген балаларын осында жібере бастайды. Әсіресе, Қаратаудың күңгейі мен теріскейін мекендеген халық, арысы Шу мен Әулиеата жақтың дін оқуын оқимын деген балалары Шаянға келеді. Бірақ, бұл алғашқы мешіт-медресе дүйім жұртқа тарлық қылады (Мырзахметұлы, 1992: 36). Халықтың сұранысына сай үлкен құлшылық орны мен оқу орнына деген қажеттілік туындаған соң Қосымның баласы Сейдахмет ишан жаңа заманға лайықты діни кешен тұрғызуға ұмтылады. Заманауи сапалы қызыл кірпіштен еңселі мешіт-медресенің құрылысын қолға алады. Шамамен XIX ғасырдың 30-40-шы жылдары қазығы қағылған мешіт-медресе, 1882 жылы аяқталады. Шаян мешіт-медресесі 29 құжыра, азанхана, дәрісхана сияқты бірнеше бөлмелерге бөлінген алып кешеннен тұрады. Негізі мешіт-медресенің құрылысын Сейдахмет ишан бастағанмен, оны аяқтаған Сейдахмет ишанның ұлы Аппақ ишан болатын. Мешіт-медресе пайдалануға берілгенде, оған осы Аппақ ишан басшылық жасайды.

Тарихи деректер бойынша Аппақ ишан мен інісі Мәді екеуі қолға алған мешіт-медресе құрылысы 1882 жылы толық аяқталған. Осыдан кейін Қазақстанның түкпір-түкпірінен Шаян медресесіне талапкерлер келіп оқи бастаған. Аппақ ишан Сейітахметов Шаян медресесіндегі білім сапасын көтеру үшін алыс-жақын шетелдік мұсылман мемлекеттерінен, сондай-ақ өзі білім алған Ташкент, Бухара, Самарқанд, Уфа қалаларындағы медреселермен тұрақты байланыс орнатып, діни оқулықтар мен әдебиеттер алдырған. Арнайы уақып (қор) құрып, Жезқазған, Қарағанды, Қарсақбай, Ақмола мен Ақтөбе, Қарқаралы мен Семей жаққа ат басын бұрып, медресені ұстап тұру үшін халықтан қаражат жинаған. Өйткені, медреседегі шәкірттердің күнделікті ас-ауқатын, киім-кешегі, дәрі-дәрмегі т.б. қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қазынаға деген мұқтаждық пайда болды (Жандосов, 2010: 56).

Шаян мешіті-медресесі ғимаратының құрылысына төрт түрлі өлшемдегі кірпіш қолданылған: 24×14×6 см өлшемдегі кірпіштер үш ғимараттың қабырғаларын, пилондары мен мешіттің жоғарғы, кіші сегіз қырлы бөлігін қалауға қолданылған; 27×12×5 см өлшемдегі кірпіштер қырынан төсеніш ретінде қаланған; құрылыстың іргесіне ұзынша келген трапеция тәріздес кірпіштер пайдаланылған; өлшемдері 22,5×22,5×4,5 – 24×24×5 см аралығында құбылатын кірпіштер ғимараттың аркаларын, күмбездерін қалауға, сондай-ақ мешіттің төменгі сегіз қырлы білігіне пайдаланылған (Сурет 1).

Сурет 1

Шаян мешіт-медресесінің құрылысында қолданылған кірпіштер

Құрылысқа дәнекерлеуіш ретінде әкті-ғаныш ерітіндісі қолданылған. Сыртқы жағы қаланды күйінде қалдырылған. Іші сыланып, ақталған (Аппақ ишан мешіт-медресе кешені).

Аппақ ишан Сейітахметов құрған уақыпқа тұрақты түрде қаражат жағынан мынадай шаруа қожалықтары көмектесіп тұрған:

1. Оңтүстік Қазақстандағы Созақ өңірін мекендейтін «Шалдар» және «Жетімдер» руынан барлығы 500-ге жуық шаруа қожалығы; Жамбыл облысы Сарысу ауданындағы «Тілек», «Ошақты» және «Жайық» руының

100 шаруа қожалығы; Түркістандағы «Қоңыраттар» мен «Қожалардан» 30 шаруа қожалықтары; Оңтүстік Қазақстандағы Шәуілдірді мекендеген «Саңғыл» мен «Божбан» руларының 100 шаруа қожалығы; Шаянның өзіндегі «Қарабатыр» және «Байжігіт» руларынан шамамен 100 шаруа қожалығы; Түлкібаста шамамен 50 шаруа қожалықтары; Шымкенттегі «Сасық» руының шамамен 40 шаруа қожалығы;

2. Атбасар ауданы, Қостанай облысы, Есіл өзенінің жағалауында Ақтас-Найман, Қарабала-Найман және басқалары бар, барлығы 200-ге жуық шаруашылық;

3. Қарағанды облысында «Сыртбала», «Тарақты», «Қарсұқ», «Керей», «Тобықты» руларында 600 жақын шаруа қожалықтары;

4. Алматы облысында «Көкірек», «Сәмбет» және басқа рулардан 100 астам шаруа қожалықтары;

5. Қызылорда облысындағы шамамен 200 шаруа қожалықтары (ҚР ҰМҚ 10, 1 т, 3-4 п.).

Шаян мешіт-медресесі Кеңес үкіметі орнағанға дейінгі уақытта тұрақты жұмыс істеп тұрды. Халықтың қаржылық қолдауының арқасында оқу орнының материалдық жағдайы жақсы еді. Оқу орны иелерінің, мұнда жұмыс істейтін ұстаздардың да әлеуметтік қал-ахуалы дұрыс болды. Мысалы, Аппақ ишан Сейітахметов қаржылық жағдайы жақсы болғандықтан, 1905 жылы Мекке-Мәдинаға сапар шегіп, қажылық парызын орындап қайтты (Койгелдиев, 1995: 28).

Шаян медресесінің оқу мерзіміне келетін болсақ, мұндағы оқу үш жыл мен жеті жыл аралығын қамтыған. Онда медресе шәкірттері дәрісханада білім алып, құжыраларда тұрған. Медреседе әліпби, әптиек, лұғат (тіл) адаб, мұхтасар, әбжат, тәфсир, мусәннаф (өнертану), мүнәжжім (астрономия), тиф (медицина) т.б. пәндер оқытылған (Исахан, 2025: 101). Ұстаздардың негізгі дені Сейітахмет ишанның өзінен тараған ұрпақтары еді. Олар: Аппақ ишан, Мәди, Рахматулла, Ассадулла, Ыдырыс, Сабыр, Бахадулла, Алауатдин, Сағадулла, Сүнетулла т.б. Шаянға білім іздеп Қарқаралы, Жетісу, Атбасар, Іле, Талас, Сарысу, Сыр өңірлерінен шәкірттер келген. Ел аузындағы фольклорлық деректерге қарағанда Шаян медресесінде атақты Ұлбике ақын, Кенесарының ұлы Сыздық сұлтан, ақын Молда Мұса, ақын Манат қыз оқыған. Аппақ ишанның ел таныған атақты шәкірттерінің бірі – Абылай ханның ұрпағы, атақты шайыр Шәді Жәңгіров (1855-1931) еді (Тәбірізұлы, 2007: 288-299).

Әдебиеттанушы ғалым М. Мырзахметұлы: «Шәді Жәңгірұлы – Оңтүстік өлкесінен шыққан «кітаби ақын» деп аталған қисса-дастаншылдардың айтулы өкілі. Шәді шығармаларының көпшілігі діни тақырыптарға арналып жазылуының қоғам өміріндегі саяси-әлеуметтік жағдайларға орай жазылғаны айқын түрде сезіліп тұрады», (Мырзахметов, 2012: 6) - деп шайырдың өз заманында кеңірек танымал болған ««Назым сияр шариф» дастанына» жоғары баға береді. Ал, Шәді Жәңгірұлының дін тақырыбына тереңірек баруына Шаян медресесінде алған діни білімі әсер еткенді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Кеңес үкіметі дәуірінде репрессияға ұшыраған ұлт зиялылары туралы тың деректер жарияланды. Репрессияға ұшырағандардың қатарында діни қызметкерлер көбірек болды. Оларды коммунистік билік жат әлеуметтік топтар қатарына жатқызып, қатаң жазалады. Әсіресе, дін қызметкерлерінің ішінде ишандар жаппай қудаланды. Оған 1929-1930 жылдары орын алған оқиғалар дәлел бола алады (Койгелдиев, 1995: 108). Кеңес үкіметі 1929 жылға дейін 2469 ишанды қамуға алған. Олардың бірсыпырасын Сібірге жер аударса, өзіміздегі Қарлаг лагерінде 1940 жылы 355 ишанның жазасын өтегендігі айтылады (Өскембаев: 2024: 199).

Тарихшы-ғалымдар 1930 жылдары шамамен 80 мыңдай адам қатысты деп есептелетін Кеңес үкіметіне қарсы көтерілістердің санын 372-ге дейін жеткізді. Аталған көтерілістердің кейбірінің басшылары дін адамдары еді. Кеңес үкіметінің колхоздастыру реформасы кезінде халыққа шектен тыс астық және ет салықтарын салуы, дін қызметкерлерінің ашу-ызасын туғызды. Одан қала берді мешіт-медреселерді жаппай жауып, құдайсыздықты насихаттауы, дін ұстаған азаматтардың қарсылығын тудырды. Оның соңы көтерілістерге ұласты. Дін адамдары жетекшілік жасаған көтерілістердің қатарына Ақмырза ишан жетекшілік жасаған Қармақшыдағы бұлғақ, Мұқатай Саматовтың мешітінен басталған атақты Ырғыз көтерілісі, өзін хан сайлаған Сұлтанбек Шолақов жетекшілік жасаған Созақ көтерілісін айтып өтсек болады (Омарбеков, 2018: 156-157).

Кеңес үкіметі насихаттаған коммунистік идеологияның Қазақстанда жерсінбеуіне бірден-бір кедергі қаншама ғасырдан бері дәстүр болып бекіген діни құндылықтар қарсылық танытқан еді. Ел ішінде діни құндылықтардың бекем орнығуына дін қайраткерлері үлкен еңбек сіңірді. Осыны аңғарған коммунистік

билік өкілдері астық салығы, жер салығы деген сылтаулармен дін қызметкерлерін жаппай қудалай бастады. Солардың қатарында сопылық ілім иелері – ишандар да бар еді. Ал, Шаян мешіт-медресесі Оңтүстік Қазақстандағы ишандар мектебінің негізгі орталықтарының бірі-тін (Койгелдиев, 1995: 25).

Мұрағаттық деректерге сүйенетін болсақ, Қазақстанда кеңестік билікті толық орнату үшін шолақ белсенділердің мынадай үш бағытта қатаң шараларды жүзеге асырғаны байқалады. Оның біріншісі – бай-шонжарларды үстем тап деп есептеп, олардың көзін жою шаралары. Келесісі – халықтың оянуына ықпал ететін зиялылар мен ағартушыларды қуғындап, жазалау шаралары. Үшінші – ел ішіндегі қадірлі саналатын дін иелерін қудалау шаралары. Осы кедергілерді жоймаса, Кеңес үкіметінің Қазақстанда нық орнауы мүмкін емес еді.

Негізінде қазақ арасындағы бай-кулактарды ескі Патша үкіметінің шенеуніктері де жек көрді. Жек көруінің себебі, олар төрт құбыласы түгел адамдар болғандықтан, үкіметтің саясатына мойынсұна бермейтін. Мұрағаттарда мұны дәлелдейтін құжаттар баршылық (Ізтілеуова Д. 2014). Патша үкіметінің осы солақай саясатын Кеңес үкіметі одан әрмен қатаң түрде жалғастырды. Себебі, Кеңес үкіметі шонжарға теңеген бай-манаптар шаруашылық тұрғысынан ешкімге кіріптар болмағандықтан, өз дегендерімен жүріп тұратын. Осы себептен, коммунистік билік өкілдері бай-манаптарды ұната қойған жоқ. Оларды үстем тап өкілі деп санап, көздерін жойғысы келді.

Кеңес үкіметінің әміршіл-әкімшіл реформасына ашық қарсы тұрған Алаш қайраткерлері болатын. Олар шығарған XX ғасыр басындағы «Айқап», «Қазақстан», «Қазақ», «Сарыарқа», «Ақжол» т.б. басылымдар және олардың қаламынан шыққан кітаптар халықтың оянуына екпінді әсер етті. Әсіресе, Алаш зиялыларының еңбектері халықтың саяси сауатын ашты. Осының арқасында қазақ қоғамы жаңа дәуір құндылықтарына бейімделіп, біршама оң бағытта өзгеріс байқалды. Ал, Кеңес үкіметі осы ұлтшыл ұстанымдағы зиялы қауымды құртпайынша коммунистік билікті толық орната алмайтынын жақсы түсінді. Сондықтан, репрессияға ұшырағандардың қатарында Алаш қайраткерлері мейлінше көп болды.

XX ғасыр басында қазақ даласында ислам діні ерекше қарқынмен дамыды. Қазақ жастары алыс-жақын шетелдердегі діни оқу орындарында оқып білім алды. Қазақстанның түрлі аймақтарынан мешіт-медреселер салынып, халықтың діни ағартушылыққа деген бет-бұрысы күшейе түсті. «Айқап» және «Қазақстан» секілді басылымдар діни ақпаратты қамтыған көптеген материалдар жариялады. Халық арасында діни ағартушылардың абырой-беделі күрт өсті. Қоғамда мұндай діндар топтың қалыптасуы, өз кезегінде Кеңес үкіметінің атеистік идеологиясының таралуына тегеурінді түрде тосқауыл болды. Сондықтан, Кеңес үкіметінің шолақ белсенділері коммунистік идеологияны тотальді түрде жерсіндіру үшін оған қарсы тұрған дін қызметкерлерімен қатаң күресуге мәжбүр болды.

Аталған науқандар кезінде зардап шеккен діни тұлғалардың бірі Аппақ ишан Сейітахметов және оның әулет өкілдері еді. Бұл жөнінде мұрағатта біршама деректер кездеседі. Аппақ ишан мен оның туыстары коммунистік биліктің зобалаңынан аман қалу үшін 1929 жылы Ташкент өңіріне бас сауғалап қашып барады. Себебі, Сырдария облысы ОГПУ қызметкерлері оның соңынан шам алып түседі. Шаян мешіт-медресесін жауып қоюмен шектелмей, өзін түртпектеуді жалғастыра беретінін түсінгендіктен, туған жерінен үдере көшеді. Қашқандардың қатарында Аппақ ишан Сейітахметовпен бірге Сайд-Ахметов Рахматулла, Сабабулла және Алауатдин Аппақовтар, Сапир Саид-Ахметов, Мадиев Бакибулла, Мадиев Сағидулла, Асқаров Махмұт, Сатен Тоққожаев бар еді. Мұрағаттық құжаттарда Шаяннан қашқан ишандардың бір тобы Ташкент округі Жоғарғы Шыршық ауданы Сексен ата ауылына тұрақтағандығы айтылады. Сырдария облысы ОГПУ қызметкерлері жергілікті әріптестеріне аталған ишандардың кейбірін тұтқынға алып, кері қайтаруды, қалғанын қатаң бақылауды ұстауды ескертеді (ҚРҰМҚ, 1 т, 1 п).

Аталған ескерту бойынша Ташкенттегі ОГПУ қызметкерлері Шаяннан бас сауғалап барған ишандарды іздестіріп, оларды 1930 жылдың сәуір айында қолға түсіреді. Жедел іздестіру барысында Аппақ ишан Сейітахметов, Бахабулла Аппақишанов, Сабыр Сейдахметовті тұтқындап, тергеу барысында бұлтартпау шарасымен оларды уақытша түрмеге тоғытады. Аппақ ишан Сейітахметовтің тергеушіге берген жауаптарында өзінің қанша жұбайы бар екенін, қанша баласы бар екенін, қанша дүние-мүлкі, төрт түлік малы, қанша жері бар екендігі, неше шәкірттері бар екендігі, жылына неше кірісі бар екендігі түгел көрсетілген (Койгелдиев, 1995: 28). Аппақ ишан Сейітахметовтың ұлы Бахабулла тергеу кезінде берген мәліметінде өздерінің туған жерлерін не үшін тастап қашқандарын айтып өткен. Шаяндағы коммунистік биліктің өкілдері олардың

шамасы жетпейтін ауыр салық салған. Әкесі бақуатты адам болғандықтан, үкіметтің салған салығын шама-шарқынша өтеген. Ал, Бахабулланың төтенше салықты өтеуге шамасы жетпеген. Осыған байланысты олар туған жерлерін тастап, қашуға мәжбүр болған (ҚРҰмқ, 1 т, 11 п).

Бахабулла ишанның тергеушіге берген жауабында Шаяннан қашу себебімен қатар өзінің жеке басы, бала-шағасының қаза болғандығы туралы мәліметтер келтірілген. Әкесі Аппақ ишан Сексен ата қыстағында тұрса, оның өзі Тойтөбедегі Ысты ауылында тұратынын, мұнда диқаншылықпен және мал кәсібімен шұғылданатынын айтқан. Ол тек діни білім алып қоймай, Кеңес үкіметі орнаған жылдары (1918 ж) Ташкент қаласындағы қазақ мұғалімдер семинариясында 8 ай оқып, заманауи білім де алған (ҚРҰмқ, 1 т, 11 п). Мұрағаттық құжаттардың келесі парағында Бахабулла ишанның Шаяннан қашып кетуіне жергілікті билік өкілдерінің өздеріне шектен тыс ауыр салық салуы екенін ашып айтқан (ҚРҰмқ, 1 т, 12 п).

Кеңес үкіметі өзіне қарсы тұрған дін өкілдерін ашық айыптаған. Діни сипаты бар деп есептелінген Созақ, Қармақшы, Батпаққара, Тақтакөпір, Бостандық көтерілістерінің жетекшілері, қозғаушы күштері туралы мәліметтерді ешкімнен жасырмаған. Ал, Аппақ ишан мен оның әулет өкілдері Кеңес үкіметіне қарсы болғанымен, қарулы көтеріліс жасамаған. Мұндай мәліметтер мұрағаттық құжаттарда мүлде кездеспейді. Олардың тергеуге түсуіне себеп болған қылмысы астық төлеуден жалтаруы еді. Бірақ, бұл сыныққа сылтау болатын. Кеңес үкіметі діни аса ықпалды тұлғаның халық арасында еркін өмір сүруіне қауіпті деп есептеді. Яғни, коммунистік биліктің негізгі көздегені – дін қызметкерлерінің көзін жою болатын. Осылайша Аппақ ишан Сейітахметов пен оның әулет өкілдері Кеңес үкіметінің қудалауына түсті.

Ташкент сотының 1930 жылғы 18 тамызда шығарған шешімі бойынша Ресей Федерациясы «Қылмыс Кодексінің 58-7-10-бабына сәйкес Сейітахметов Аппақ-Мақсұм антисоветтік насихат жұмысы және астық даярлау шарасын үзгені үшін округтен тыс аймаққа 3 жылға жер аударылсын» деп үкім шығарды. Осы қаулыда Сейітахметов Сабыр және Аппақишанов Бахабулла «Қылмыс Кодексінің 58-7-10 баптарына сәйкес антисоветтік насихат жұмысы және колхоздарды ұйымдастыру ісіне қарсылығы үшін 3 жыл еңбекпен түзету лагеріне (ИТЛ) жіберілсін» деп көрсетілген. Аппақ ишан 1931 жылы Ташкент түрмесінен Шымкенттегі абақтыға жеткізілді. Содан кейін Павлодар облысындағы түрмелердің біріне ауыстырылды да, сол жылы 67 жасында бақилық болады (Өскембаев, 2024: 15). Жалпы, дәл осы кезеңде дін қызметкерлерін жаппай қудалау кең етек алып, тек Шымкент қаласында 1930 жылдары сот үкімімен 12 мешіт имамы өлім жазасына кесілді (Аманқұл, 2024: 74).

XX ғасыр басындағы ояну кезеңінде қазақ ішінен оқығандар әртүрлі партияларға бөлінді. Бірсыпырасы Алаш партиясына мүше болса, келесі бір тобы социал-демократиялық Үш жүз партиясына кірді. Келесі бір тобы коммунистік партияны қолдады. Енді бір тобы пантүрікшілдік бағытта (Түркістан мұхтарыяты) әрекет жасады. Діндарлардың өзі жәдитші және қадымшы болып бір-бірімен айтысқа түсті. Жәдитшілер Шура-й ислам партиясын құрса, қадымшылдар Шура-й улама партиясын құрды. Осылайша жік-жікке бөлінген саясат сахнасында ешқандай топты қолдамай, өз бетінше дінге қызмет еткен діни оқымыстылар да бар еді. Соның бірі Аппақ ишан Сейітахметов пен оның әулет өкілдері еді. Алайда, Кеңес үкіметі орнағанда, ешбір саяси топқа кірмеген діни тұлғаларды да, қудалап, олардың ықпалын жою үшін көбісін қатаң жазалады. Осы нәубетті біз сөз етіп отырған діни қайраткер мен оның әулеті де бастан кешірді.

Аппақ ишан Сейітахметов салдырған Шаян мешіт-медресесі 1926 жылы күшпен жабылғаннан кейін жергілікті билік өкілдері бұл кешенді астық қоймасы секілді мақсаттарда қолданды. II Дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылымық кезеңде жергілікті халық Шаян мешіт-медресесін киелі орын санап, оны тәу ететін діни орталыққа айналдыра бастады. Тарихи орынның рухани мәнін түсіне бастаған Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1983 жылы Шаян мешіт-медресе ғимаратын «Аппақ ишан мұражайы» деп ашты. Ғимаратқа үкіметтің шешімімен кешен реставрациялаудан алғаш рет 1984 жылы өтті. «Қазқайтажаңғырту» мекемесі 2000 жылы Шаян мешіт-медресесі ғимаратына қайта жаңғырту жұмыстарын жасады. Ғимараттың орталық қақпасы 2000 жылы Аппақ ишан Сейітахметовтың ұрпақтарының қаражатына қайта салынды. Қазіргі таңда, бұл нысан аймақтың өзіндік және қызықты тарихи-мәдени нысандарының бірі болып табылады (Ізтілеуова, 2014).

Қазақстан Республикасында 2000 жыл «Мәдениетті қолдау жылы» деп аталды. Осы акцияның арқасында «Аппақ ишан мұражайы» мекемесінің атауы Бәйдібек аудандық «Көркем сәулет» мұражайы болып өзгертілді. Аппақ ишан мешіті 2014 жылы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көзделген мақсаттарға сәйкес, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» (Қазақстанның

киелі жерлерінің географиясы, 2017) арнайы жобасына енді. Тарихи кешен асар әдісімен медресенің бөлмелері қайта қалпына келтірілді. Біртіндеп мұражай Бәйдібек ауданының тарихына қатысты экспонаттармен толықтырылды (Egemen Qazaqstan, 2023). Бүгінде Шаян мешіт-медресе кешені халыққа рухани нәр беретін орталыққа айналып отыр. Жылма-жыл мұнда көптеген алыс-жақын елдерден туристер келіп, тарихи ғимаратты қызықтап, оған сәулет өнерінің ерекше үлгісі ретінде баға береді.

Қорытынды

Шаян мешіт-медресесі – XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ даласындағы діни-ағартушылық үрдістер мен сопылық ілім және ишандар мектебінің әлеуетін әйгілейтін аса маңызды тарихи мәнге ие құбылыс десек асыра айтқандық емес. Жоғарыда айтып өттік, тарихи кешеннің негізін Сейітахмет Қосымұлы бастаған. Мешіт-медресе құрылысын оның бел баласы Аппақ ишан Сейітахметов жалғастырып, көпшіліктің қолдауының арқасында 1884 жылы толыққанды аяқталған. Шаян медресесі оңтүстік өлкесіне тән діни оқу орны емес, Қарқаралы, Атбасар, Жетісу, Шу, Талас, Сырдария, Сарысу секілді аймақтардың балалары оқыған ірі діни орталыққа еді. Шаян медресесінде қазақ халқына белгілі көптеген ақын-жыраулар, ұлт қайраткерлері оқып білім алды. Бұл Шаян медресесінің ұлт тарихындағы аса маңызды рөлге ие екенін көрсетеді.

Аппақ ишан Сейітахметовтың дәстүрлі ислам дінінің өкілі болғандықтан, ол өзі ашқан медреседегі білім беру жүйесін Орталық Азия діни оқу орындарының бағдарламасына сәйкес құрды. Шаян мешіті-медресесінің сопылық ұстанымы Ясауия-Нахышбандия сопылық мектептерінің бағытымен үйлестірілді. Медресені кітап қорымен қамтамасыз ету үшін ол Ташкент, Қазан, Ыстамбул, Бұқара медреселерімен тығыз қарым қатынас орнатты. Мешіт пен медресенің материалдық базасын күшейту үшін діни қор (уақып) құрып, оған қазақ бай-манаптарынан зекет жинады. Өзі ишан болғандықтан, мешіт пен медресеге қатысы бар адамдарға сопылық тәрбие беріп, халықтың рухани-этикасының толысуына атсалысты. Бұл факторлар Шаян мешіті-медресенің халықтың рухани-діни бірлігінің қамтамасыз етілуіне едәуір өз пайдасын тигізгенін көрсетеді.

Шаян мешіті-медресесі Патша үкіметі тұсында өнімді жұмыс істегенмен, Кеңес үкіметі орнаған дәуірде қиыншылыққа тап болды. Неге дегенде, коммунистік биліктің атеистік саясаты діни сенімге еркіндік беруге үзілді-кесілді қарсы-тын. Сондықтан, жаңа үкіметтің өкілдері ишандар мектебіне қатты шүйлікті. Халықтың оларды қасиетті санау үрдісі жалғасар болса, атеизм қоғамда салтанат құра алмайтын еді. Осы ескерген коммунистік билік өкілдері Аппақ ишан мен оның жақындарына шамадан тыс салық салып, оларды тұқырту ойынын жүргізді. Аталған әулет өкілдері бұл қитұрқы саясаттан өздерін арашалап алуға тырысқанымен, құрығы ұзын коммунистер бәрібір оларды тұтқындап, ауыр жазаға тартты. Аппақ ишанды өлім жазасына, басқаларын бас бостандығынан айыру жазасына кесті.

1930 жылдардағы зобалаң дәуірде халық діннен ажырап қалғанымен, II Дүниежүзілік соғыс кезіндегі дінге еркіндік берілгенде, қайта төл сеніммен табысып, Шаян мешіті-медресесін және оны құрушыларды құрметтеуді, олардың еңбектерін дәріптеуді қолға ала бастады. Кеңес үкіметінің соңғы дәуірлерінде аталған діни ғимарат мемлекет қамқорлығына алынып, оған жөндеу жұмыстары жүргізілді. Ал, Қазақстан тәуелсіздік алған кезде, Шаян мешіті-медресесі мемлекет балансындағы арнайы өлкетану мұражайы ретінде көпшілікке есігін ашты.

Аппақ ишаннан мұра болып қалған Шаян мешіті-медресесі әзірге тек тарихи музей ретінде халыққа қызмет етуде. Қазақстанда реституция туралы заң қабылданбаған. Алда-жалда көрші Ресей Федерациясындағыдай бізде де, реституция туралы заң қабылданып жатса, онда Шаян медресесі өзінің бұрынғы тарихи функциясын қалпына келтіруі ғажап емес. Әрине, ол үшін дін мен руханият саласында қажетті реформалар жасалуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- Аманқұл Т.О. (2024). Кеңестік дәуірдегі Қазақстандағы ислам (1920-1950 жылдар): монография Алматы: Қазақ университеті. – 226.
- Жандосов, С. (2010). Қазақстандағы медреселер тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, – 184 б.
- Исахан, М. (2025). Сатыбалдивеа А., Нұрбай Н. Қазақ әдет-ғұрып заңдары мен шариғат үкімдері өзара байланысының қысқаша тарихнамасы (монография). Нұр-Мұбарак баспасы. Алматы, 252 б.
- Исахан М. (2025). Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы және әдет-ғұрып пен шариғат синтезі

- (монография). «Қазақ кітабы» баспасы. Алматы, 274 б.
- Аппақ ишан мешіт-мдресе кешені. <https://archaeology.kz/heritages/187-appaq-ishan-meshit-medrese-kesheni>
- Койгелдиев, М. (1995). Омарбеков Т. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, – 368 б.
- Койгелдиев, М. (2008) Қазақ қоғамы және дін: XX ғасыр басындағы ахуал. – Алматы: Ғылым, – 256 б.
- Тәбірізұлы С. Созақ өңірі. Алматы, 2007 ж. 432 б.
- Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты. (2015). Оңтүстік Қазақстан облысы тарихи-мәдени ескерткіштері жинағы. Таймас.
- Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі. (2017). *Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы: Түркістан өңірі*. Астана.
- Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б.ж.). *Діни қайраткерлерге қатысты ОГПУ материалдары* [Архив құжаты]. Қор 141, тізбе 1, іс 23.
- Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры. (б.ж.). *ОҚО ҚР ҰҚКДМ архив құжаты* [Архив құжаты]. № 02786, 1-том, 183–188-парақтар.
- Шәді Жәңгірұлы. (2012). *Назым сияр шариф* (1-кітап, 80-том). Нұрлы Әлем.
- Мырзахметұлы М. (1992), Қазақтың сопылық әдебиеті. – Алматы: Рауан, – 208 б.
- Омарбеков Т. (2018). 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістер. – Алматы, – 320 б.
- Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ӨзР ОМА). Қор 2457, тізбе 3: Түркістан өлкесіндегі діни қозғалыстарға қатысты істер.
- Өскембаев Қ.С., Ескалиев С.А., Бодеев К.Т. (2024). 1920-1930 жж. кеңес билігінің дінге қарсы күресі, №29 (114). – 96-206.
- Ізтілеуова Д. (2014). Аппақ ишан. Түркістан газеті. <https://turkystan.kz/article/62624-appa-ishan?ysclid=m-153zz8lpi948584558>
- Aytkozhaqyzy, Laura-Leilakhan. (2021). Аппақ Ишан Ата (Appaq Ishan Ata). – Алматы: Arna-b, – 470 p.
- Egemen Qazaqstan // Аппақ ишан айбары. – (2023). – 15 наурыз.

References

- Amankul, T. O. (2024). *Keñestik дәуіріндегі Qazaqstandaғы Islam (1920–1950 zhyldar): Monografiya* [Islam in Kazakhstan during the Soviet era (1920–1950): Monograph]. Qazaq universiteti. [In Kazakh]
- Aytkozhaqyzy, L.-L. (2021). *Appaq Ishan Ata*. Arna-B. [In Kazakh]
- Egemen Qazaqstan. (2023, March 15). Appaq Ishan aibary [The prestige of Appaq Ishan]. [In Kazakh]
- Isakhan, M. (2025). *Qazaq әдет-ғұрып заңдары мен shariat ükimderi өзара bailansynyñ qysqaşa tarihnaması* [A brief historiography of the relationship between traditional Kazakh customary laws and Sharia rulings]. Nur-Mubarak Publishing House. [In Kazakh]
- Isakhan, M. (2025). *Dästürli qazaq qoғamynyñ әleumettik qūrylymy және әдет-ғұрып пен şariat sintezi* [The social structure of traditional Kazakh society and the synthesis of customary law and Sharia]. Qazaq Kitaby Publishing House. [In Kazakh]
- Iztileuova, D. (2014). Appaq Ishan [Appaq Ishan]. *Turkistan Gazeti*. Article link [In Kazakh]
- Jandosov, S. (2010). *Qazaqstandaғы medreseler tarihy* [The history of madrasas in Kazakhstan]. Qazaq universiteti. [In Kazakh]
- Kazakhstan Republic Ministry of Culture and Sports. (2017). *Qazaqstannyñ kieli jerleriniñ geografiyası: Türkistan öñiri* [The geography of sacred places of Kazakhstan: Turkistan region]. Astana. [In Kazakh]
- Kazakhstan Republic National Archival Fund. (n.d.). *OQO QR ÜQKDM arhiv qūjaty* [Archival document of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan in South Kazakhstan Region] (No. 02786, Vol. 1, pp. 183–188). [In Kazakh]
- Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozğalysy* [The Alash movement]. Sanat. [In Kazakh]
- Koigeldiev, M. (2008). *Qazaq qoғamy және din: XX ғасыр basyndaғы ahual* [Kazakh society and religion: The situation at the beginning of the 20th century]. Gylym. [In Kazakh]
- Margulan Institute of Archaeology. (2015). *Oñtüstik Qazaqstan oblysynyñ tarihi-mädeni eskertkişteri jinağı* [Collection of historical and cultural monuments of South Kazakhstan Region]. Taimas. [In Kazakh]
- Myrzakhmetuly, M. (1992). *Qazaqtyñ sopılıq әdebieti* [Kazakh Sufi literature]. Rauan. [In Kazakh]

- Omarbekov, T. (2018). *1929–1931 zhyldardaǵı halyq köterilisteri* [Popular uprisings of 1929–1931]. [In Kazakh] Oskembayev, Q. S., Eskaliev, S. A., & Bodeev, K. T. (2024). 1920–1930 zhzh. keñes biliginiń dinge qarsy küresi [The Soviet government's struggle against religion in 1920–1930]. (29)(114), 96–206. [In Kazakh]
- Shädi Jäñgirüly. (2012). *Nazym siyar sharif* (Book 1, Vol. 80). Nürly Älem. [In Kazakh]
- Täbirizüly, S. (2007). *Sozaq öñiri* [The Sozak region]. Almaty. [In Kazakh]
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). *Dini qairatkerlerge qatıstı OGPU materialdary* [OGPU materials concerning religious figures] [Archival document]. Fund 141, inventory 1, file 23. [In Russian]
- Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. (n.d.). *Türkistan ölkesindegi dini qozǵalystarǵa qatıstı ister* [Cases concerning religious movements in the Turkestan region]. Fund 2457, inventory 3. [In Russian]
- Appaq Ishan Mosque-Madrasa Complex. (n.d.). *Appaq Ishan meshit-medrese keşeni* [Appaq Ishan mosque-madrasa complex]. Archaeology.kz [In Kazakh]

Авторлардың үлесі.

Сманова Мавлюда - мақала мәтінін жазу, дереккөздерді жинау;

Исахан Мұхан - ғылыми жетекшілік, мәтінді редакциялау;

Сманов Саийдкүтүб - деректерді талдау, әдебиеттер тізімін рәсімдеу.

Мүдделер қақтығысы.

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about authors:

Мавлюда Сманова – докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, mavludasmanova1961@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-4728-524X>.

Мавлюда Сманова – докторант, Египетский университет исламской культуры «Нұр-Мұбарак», Алматы, Казахстан, mavludasmanova1961@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-4728-524X>.

Mavlyuda Smanova – PhD student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, mavludasmanova1961@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-4728-524X>.

Мұхан Исахан – қауымдастырылған профессор, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, alashordabasy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4238-288X>.

Мухан Исахан – ассоциированный профессор, Египетский университет исламской культуры «Нұр-Мұбарак», Алматы, Казахстан, alashordabasy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4238-288X>.

Mukhan Isakhan – associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, alashordabasy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4238-288X>.

Саийдкүтүб Сманов – докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, saiydkutub.smanov@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2730-813X>.

Саийдкүтүб Сманов – докторант, Египетский университет исламской культуры «Нұр-Мұбарак», Алматы, Казахстан, saiydkutub.smanov@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2730-813X>.

Saiydkutub Smanov – PhD student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, saiydkutub.smanov@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2730-813X>.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.04.2026

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.09.2026

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.09.2026